

Геннадій Єфименко

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії Академії наук України

КОРЕНІЗАЦІЯ, УКРАЇНІЗАЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ

Голодомор як цілеспрямований результат політики Кремля

22 листопада 1933 р. завершив роботу об'єднаний пленум ЦК і Центральної контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У. В резолюції пленуму «український націоналізм» було названо головною небезпечкою в національному питанні. Подібного рішення не було прийнято у жодній із республік СРСР ні до 1933р., ані згодом. Україна стала винятком. Щоби зрозуміти суть більшовицького повороту в національній політиці, варто з'ясувати, якою мірою ухвалення такого рішення було спонтанним або закономірним, що мав на меті і на що сподівався Кремль, доходючи таких відверто антиукраїнських рішень.

Особливості національної політики більшовиків до 1932–1933 рр.

Революційний досвід 1917 р. та боротьба за контроль над територією колишньої Російської імперії у 1917–1920-х рр. змусив більшовицьких керівників уважніше поставитися до національного питання, яке раніше визначалося ними як другорядне. Володимир Ленін у квітні 1917 р. особисто наполіг на визнанні більшовиками права націй на самовизначення.

Демонстративна лояльність до національно-визвольного руху та створення національної за формою УСРР дало змогу Кремлю опанувати Україну. Однак формального визнання, що ним воліли обмежитися в центрі, виявилось недостатньо: корінне населення України, а це переважно — етнічні українці, у перші роки більшовицького панування було мало представлене в органах влади, більша частина населення не вважала радянську владу «своєю». Схожа ситуація

була і в інших неросійських регіонах підвладної більшовикам держави, яка з 6 липня 1923 р. почала офіційно називатися «Союз Радянських Соціалістичних Республік» (СРСР). Щоби здобути прихильність неросійського населення та залучити до органів управління місцевий люд, у квітні 1923 р. більшовицьке керівництво проголосило так звану політику «коренізації», що в Україні насамперед мала форми «українізації».

Кремль надав керівництву УСРР максимум можливих поступок у здійсненні національно-культурної політики, але якнайбільше обмежив автономію УСРР ув економічній сфері. Для більшовицьких керівників жорстка централізація управління бачилась єдиною можливим варіантом розвитку підвладної держави. При цьому соціалізм (комунізм) ототожнювався із централізацією. Ще наприкінці 1920 р. керівник уряду формально незалежної УСРР Християн Раковський наголошував: «Тенденцією соціалістичної революції є політичний і економічний централізм». Саме тому з перших місяців свого владарювання ЦК РКП(б) відразу ж беззастережно поклав край навіть нерішучим спробам українських урядовців отримати автономію в економічній царині (як приклад можна навести наміри запровадження власної грошової одиниці Народним Секретаріатом у 1918 та РНК УСРР у 1919 р.).

Але формальна українська державність у вигляді УСРР разом із політикою коренізації призводила до того, що у 1920-ті роки керівництво радянської України нерідко обстоювало не лише національно-культурні, а й економічні та управлінські права. Мало того, з боку ЦК КП(б)У регулярно лунали вимоги приєднання до України заселених переважно українцями регіонів РСФРР. Усе це серйозно турбувало Кремль і спонукало його до пошуку шляхів ліквідації потенційних загроз із боку УСРР.

Економічний централізм по-більшовицькому передбачав цілковиту економічну залежність від держави кожного громадянина. А це могло стати можливим тільки після ліквідації приватної

В «Для більшовицьких керівників жорстка централізація управління бачилась єдиною можливим варіантом розвитку підвладної держави»

власності в усіх її формах, включаючи дрібну. На думку кремлівських мовців, лише така надцентралізація могла дати змогу досягти необхідного рівня індустріалізації, що й було основним економічним завданням більшовицької модернізації. Водночас у Кремлі добре усвідомлювали: важливою передумовою успішності модернізаційних процесів є підтримка урядової політики значною (якомога більшою) частиною населення.

Усе те, що допомагало прискоренню радянської модернізації, — віталось; з тим, що заважало, — боролися. Так, освіта і пропаганда українською мовою схвалювалися, бо давали змогу якнайшвидше втягнути в модернізаційні процеси більшість населення України та поліпшували імідж радянської влади. Успіхи у сфері освіти використовувалися також як могутній пропагандистський засіб у боротьбі з українським національним рухом.

Однак сприяння культурно-освітньому розвитку неросійських народів суперечило програмним засадам більшовизму. Аби заспокоїти ортодоксальних більшовиків, Йосиф Сталін оголосив, що стратегічна мета більшовиків залишається незмінною — злиття націй, але досягти її можна виключно на добровільних засадах і лише після їх розквіту у світовому масштабі.

Така постановка питання, як і намагання спиратись у республіках СРСР на міс-

В «Сприяння культурно-освітньому розвитку неросійських народів суперечило програмним засадам більшовизму»

цеві кадри, розв'язала ключову проблему — підвищила соціальну мобільність суспільства й спрямувала енергію мас у потрібне більшовицькому керівництву русло. Справді, соціальне та національне походження було тепер для українців не перепорою, як раніше, а перевагою для просування шаблями влади. Проте національного відродження України Кремль не бажав, оскільки в такому разі Україна могла стати самостійнішою не лише в національно-культурній, а й в управлінській та економічній сферах. Для керівників ВКП(б) було надзвичайно важливо, щоби значна частина українців вважала себе господарями в УСРР і водночас була активною і (бажано) добровільною виконавицею волі центру. Такий підхід був логічним продовженням лінії Леніна, який свого часу наголошував, що саме місцеві комуністи мають наполягати на «повному злитті, в тому числі організаційному» з російськими комуністами. Ініціатива «злиття» повинна була походити з регіонів, а не з центру. Але її не було.

У 1920-ті рр. у СРСР офіційно основною небезпекою в національному питанні визначався великодержавний («вели-

корусский») шовінізм. Але його небезпека в тлумаченні Кремля полягала передусім у тому, що він, як це зазначалось у 1923 р. у резолюції XII з'їзду РКП(б), «живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (до націоналізму «місцевого», неросійського — Г.Є.), утруднюючи боротьбу з ним», тобто спонукає неросійські народи до активізації спротиву русифікації.

Реально занепокоєння Кремля викликав лише український національно-визвольний рух. Беззаперечним підтвердженням цього є той факт, що вже до 1928 р. в Україні відбулося цілих три пропагандистських кампаній по боротьбі з «українським націоналізмом» (боротьба проти «хвильовизму», «шумськизму» та «волобуєвщини»). Водночас боротьба з «основною небезпекою» обійшлася без публічних пропагандистських кампаній або гучних звинувачень. Антиукраїнські судові процеси 1929–1931 рр. (СВУ, УНЦ, ліквідація Української автокефальної православної церкви тощо) лише підтверджують усвідомлення Кремлем небезпеки українського національно-визвольного руху.

З початком «великого перелому» наприкінці 1920-х рр. Сталін надав українським націонал-комуністам на чолі із Скрипником своєрідний карт-бланш на здійснення культурно-освітньої політики, фактично виключивши втручання центру до цієї сфери. Заразом — і за посередньої допомоги націонал-комуністів — більшовицьке керівництво знищило українську інтелігенцію некомуністичного гатунку та ліквідувало економічну самодостатність українського селянства. Активна українізація культурно-освітнього життя та кадрового складу низових ланок радянської влади та КП(б)У допомогли Кремлю розколоти українське суспільство і знівельовати опір сталінській «революції згори». Але наслідки зміни соціально-економічних засад існування українського села виявилися невтішними: політичні симпатії селян повернулися до ідеологічних супротивників більшовицького режиму, Передусім — до українських національ-

них сил доби революції. А це було небезпечно для цілісності більшовицької держави-комуни.

Тому Сталіну довелося шукати іншого виходу із скрутного становища. Інакше, як писав він у серпні 1932 р. у листі до Кагановича: «Україну ми можемо втратити».

Сталін апріорі не був українофобом, але він був неперевершеним майстром превентивних репресій. «Батько народів» умів, як він про це наголошував на пленумі ЦК ВКП(б) у 1937 р., визначити «основну ланку в ланцюзі нашої роботи» і, зосередивши усі зусилля на ній, витягти «увесь ланцюг і йти вперед». У 1932 р. такою слабкою «ланкою» виявилась Україна. Вивчивши звіт керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту, Сталін наприкінці квітня 1932 р. писав у листі до Косіора: «Схоже на те, що в деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати». І хоч у знекровленому українському селі тоді чинився переважно пасивний опір, «батько народів» побоювався, що згодом масове незадоволення соціально-економічними діями влади може вилитись у селянський виступ проти більшовицького центру. Ще реальнішою була інша небезпека — Україна могла перетворитися на центр антисталінського руху в усьому СРСР. Адже сталінську модель вважали нереальною дедалі більше членів комуністичної партії. Щоби цього не допустити, у 1932–1933 рр. превентивним репресіям було піддано весь український народ.

Щоб не втратити Україну

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., в Україну було скеровано Павла Постишева. Він став формально другим секретарем ЦК КП(б)У, а фактично — його керівником, оскільки залишався секретарем ЦК ВКП(б). Головним завданням його діяльності стало не виморення голодом українського села (усе головне вже було зроблено до нього), а остаточна розправа з «українським духом», із тими ознаками автономії національно-культур-

В *«Ще реальнішою була інша небезпека — Україна могла перетворитися на центр антисталінського руху в усьому СРСР»*

ного життя, що заважали зміцненню тоталітаризму і, таким чином, становили справді реальну небезпеку сталінському режиму. Недарма одним із перших рішень політбюро ЦК КП(б)У після опанування Постишевим ситуації в ЦК КП(б)У була березнева 1933 р. постанова «Про підручники», що стала першим кроком у прискореній уніфікації українських навчальних програм та підручників із російськими. «Згори» скинули блискучий план, який допоміг Постишеву перемогти в боротьбі зі Скрипником. Окрім реальних змін економічних засад існування українського села (постановою ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р.), досі чинні необмежені хлібозаготівлі було скасовано й запроваджено фіксований податок. Із приїздом Постишева було формально оголошено про припинення хлібозаготівель, а частина заготовленого раніше хліба поверталася в Україну. Постишев як представник ЦК ВКП(б) оголошувався «рятівником» українського села. Провину ж за усі негаразди на селі поклали на «націоналістів» та «націонал-ухильників», що вони діяли передусім у галузі національно-культурного будівництва, і, здавалось би, безпосереднього відношення до сільськогосподарської кампанії не мали.

Сталін як ніхто інший розумів важливість національної політики та її вплив на масові настрої. Недарма ж він у 1917–1923 рр. очолював наркомат національно-

В *«Провину ж за усі негаразди на селі поклали на “націоналістів” та “націонал-ухильників”, що вони діяли передусім у галузі національно-культурного будівництва»*

«Знищуючи усі можливі паростки «окремішності» України, Кремль водночас намагався продемонструвати незмінність привабливого для різних націй і народностей курсу на сприяння розвитку націй»

стей РСФРР. Тому, щоб у подальшому не допустити помилок, він вирішив особисто керувати нищенням «українського націоналізму». Започаткування особисто Сталіним цього процесу не викликає жодного сумніву — дослідникам добре відомі постанови ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. про петлюрівську українізацію та заборону всього українського за межами УСРР і вже згадана постанова від 24 січня 1933 р. Сюди можна додати також зміщення з посади наркома освіти УСРР Скрипника (23 лютого 1933 р.), що сталося відразу ж після його особистої зустрічі зі Сталіним. По тому, як Постишев узяв під контроль ситуацію в КП(б)У, «батько народів» дещо усунувся від українських справ, і постишевське політбюро отримало певну свободу тактичних дій. Однак у попередні сталінські плани внесла зміни смерть Скрипника, який 7 липня 1933 р., після чергових нападів Постишева, застрелився у власному робочому кабінеті.

Це самогубство зірвало наміри Кремля влаштувати показове цькування колишнього наркома освіти на найближчому пленумі ЦК КП(б)У, що передбачало також визнання Скрипником власних помилок. Вважаючи, що смерть головного героя не означає зміни сценарію сталінської вистави, члени політбюро ЦК КП(б)У наприкінці липня — на початку серпня 1933 р. усю провину за «перегини українізації» (влітку 1933 р. ще вживалася така термінологія) поклали на Станіслава Косіора, тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У. У відповідь на це на початку серпня 1933 р. Сталін надіслав листа, у якому наголосив: «Зовсім неправильно є спроба

інших членів Політбюро ЦК КП(б) зняти із себе відповідальність за помилки, яких припускалося політбюро в цілому..»

Звільнення т. Косіора може тлумачитись як незгода з національною політикою ВКП(б), а в кращому випадку всередині партії може розглядатись як відхід у найскладніший час, коли потрібна серйозна розгорнута ідейно-політична боротьба з націоналістичними та шовіністичними елементами». Звідси висновок: до сценарію внесли зміни.

Знищуючи усі можливі паростки «окремішності» України, Кремль водночас намагався продемонструвати незмінність привабливого для різних націй і народностей курсу на сприяння розвитку націй. Аби довести, що в Україні нічого кардинально не змінилося, генсек ЦК ВКП(б) вирішив зробити Станіслава Косіора, цього чи не найближчого до Скрипника члена українського компартійного керівництва, основним доповідачем із питань національної політики на пленумі ЦК КП(б)У. Але діями Косіора він вирішив керувати безпосередньо, а не за допомогою загальних директив. Аналіз поправок до тез Косіора з національного питання і до тексту повної доповіді генсека КП(б)У на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У, що їх зробив особисто Сталін, допомагають відстежити напрямки сталінських думок.

Боротьба з «націонал-ухильництвом» у лавах КП(б)У активно велася й до листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У. Однак українські компартійні керівники не забували, що, згідно з компартійними настановами, основною небезпекою у національному питанні офіційно вважався великодержавний шовінізм. Тому теза Косіора про боротьбу з «націоналістичними ухилами» була сформована таким чином: «Великодержавний російський шовінізм є й надалі основною небезпекою в масштабі всього Радянського Союзу та всієї ВКП(б). Однак це жодною мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, зокрема, в Україні, ми мали останнім часом на ґрунті відчайдушного спротиву куркуля нашому переможному соціалістичному наступу значне зростання місцевого націо-

налізму, що вимагає від партії посилення боротьби з ним»¹. Перекресливши виділений у нашому тексті курсивом текст, Сталін власноруч вписав слова, які визначили суть національної політики Кремля не лише на найближче майбутнє, але й до кінця існування СРСР. Після правок «батька народів» речення виглядало так: «Однак це жодною мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, особливо в Україні, в даний момент головну небезпеку представляє український націоналізм, що зникається з імперіалістичними інтервентами»².

Різниця між двома варіантами кардинальна: просто активної боротьби з усім національно-українським Сталіну здалося замало. Життєво важливим було показати, що нищення національної «окремішности» України є на цьому етапі основним завданням комуністів в Україні.

Є така цікава деталь сталінських поправок: у косіорівських словосполученнях «буржуазний націоналізм» генсек методично закреслював слово «буржуазний». Як можна пояснити цей факт?

Ще в 1926 р., у полеміці із Олександром Шумським тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович наголосив на одній суттєвій різниці між ухилом до «місцевого» та великодержавного націоналізму: «Якою б помилковою не була теорія двох культур (заснована на засадах російського шовінізму — Г.Є.), котру підтримав, зокрема, т. Лебедь і яка рішуче була засуджена партією, абсолютно неможливо проводити аналогію між позиціями Лебеда та Хвильового, так як позиція Лебеда ні в якому разі не означає підтримки контрреволюції».

Як зрозуміло з цитати, ці два «націоналізми» перебували в абсолютно різних площинах. «Контрреволюційним», а відповідно, й «буржуазним», міг бути лише український націоналізм. Немає підстав вважати, що Сталін мав іншу думку, особливо після активного спротиву сталінській політиці з боку українського селянства впродовж 1929–1932 рр. Виглядає, що для Сталіна слова «український» і «буржуазний» були синонімами. Тому визначення націоналізму як «укра-

їнського буржуазного» було для Сталіна чимось на кшталт «масла масляного», а відтак слово «буржуазний» він викреслював.

У збереженні та розвитку в УСРР національного змісту української культури значну роль відігравали галицькі українці. Чимала їх кількість емігрувала до радянської України перед 1933 р. Вони не були прихильниками культурної уніфікації та повного «злиття» України та Росії. До того ж і в самій Східній Галичині українські сили некомуністичного спрямування чимало уваги приділяли висвітленню Голодомору 1932–33 рр. Тобто якщо від усього світу Сталіну всетаки вдалося приховати катастрофу, то від українців Галичини це неможливо було зробити. Тому галицькі українці — що емігранти, то й ті, хто залишився на теренах Польщі, — стали ворогами для Кремля. Однак Косіор у своїх тезах про них зовсім не згадав. Це не могло задовольнити «батька народів». На полях він написав: «Про галичан, із яких одні тянуть до німецьких поміщиків, а інші — до польських! Закидати грязюкою всі антикомуністичні партії українців, включаючи с.д. та с.р., як зрадників українського народу»³. (підкреслення наше — Г.Є.). Варто звернути особливу увагу — «зрадниками українського народу» називали тих, хто саме намагався обстояти його права.

Ще однією визначальною правкою Сталіна в косіорівських тезах стало відокремлення так званої «петлюрівської» (тобто проукраїнської) українізації від більшовицької, здійсненню якої начебто раніше заважав Шумський, а в 1931–1932 рр. — Скрипник. З одного боку, це стало своєрідним маскуванням зміни курсу в національній політиці, а з другого, належить

«Варто звернути особливу увагу — «зрадниками українського народу» називали тих, хто саме намагався обстояти його права»

**«Прищеплений
за сталінських часів
до народної свідомості
страх перед голодом
і жорстко прив'язані
до нього як “зрадницькі”
всі спроби пошуку само-
стійного розвитку України
й донині впливають на
українське суспільство»**

усе-таки визнати, що скрипниківська українізація справді виходила за межі проголошеної в 1923 р. політики коренізації. Адже метою коренізації було «укорінення» більшовицької влади в українському суспільстві, а не самостійний, непідконтрольний Кремлю, розвиток української культури. Тому для такого «роз'єднання українізацій» були певні підстави.

**Як українські націоналісти
стали найлютішими ворогами
українського народу**

Усі сталінські правки стали частиною доповіді Косіора на пленумі. Незабаром були відчутно змінені й теоретичні постулати національної політики, «злиття» націй ставало теоретично можливим ув одній країні. Той факт, що посилення українізації збіглося в часі з кардинальним зламом соціально-економічних засад існування українського народу, Сталін уміло використав (про те, що спланував, не маємо достатньо доказів) в агітаційно-масовій роботі. Він пов'язав найбільші провали власних спроб побудови комуністичного суспільства з діяльністю «українських націоналістів» та «націонал-ухильників» у лавах КП(б)У. В тогочасній пропаганді часто повторювалася теза про те, що «надіслання на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева, бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції призвели до того, що ще в 1933 р. прорив у

сільському господарстві України був ліквідований».

Задля того, аби переконати українців, що винними в Голодоморі є «українські націоналісти», кремлівські керманічі навіть улаштували відкриті судові процеси над націонал-комуністами. Так, наприклад, колишнього члена Української комуністичної партії (УКП) Андрія Річицького, який під час Великого Голоду був членом ЦК КП(б)У і ретельно виконував накази центру, було звинувачено в «українському націоналізмі» (справа Української військової організації). 27 березня 1934 р. його як «українського націоналіста» було публічно засуджено до смертної кари за нелюдське поводження із селянами у с. Арбузинка на Півдні України під час хлібозаготівель 1932–33 рр. Сталін безпосередньо стежив за перебігом цієї судової вистави: заступник голови ОДПУ УСРР Зиновій Кацнельсон доповідав про неї генсекові ВКП(б) особисто. Щоби суто пропагандистський характер цієї справи був зрозумілий, треба зауважити: у грудневому інформаційному звіті ЦК КП(б)У від 1932 р. ці дії Річицького (реквізіція у 20 селян-колгоспників садиб із землею) схвалювались як такі, що сприяли «поступу в хлібозаготівлях».

Генеральний секретар ЦК ВКП(б) разом зі своїм оточенням зумів віднайти надійний спосіб утримування під цілковитим контролем України, — міф про «український націоналізм» як вороже українському народові явище відтоді Кремль плекав, мовби улюблене дитя, й охороняв його від пропагандистських та ідеологічних зазіхань як дорогоцінний скарб. Прищеплений за сталінських часів до народної свідомості страх перед голодом і жорстко прив'язані до нього як «зрадницькі» (насамперед — щодо українського народу) всі спроби пошуку самостійного розвитку України й донині впливають на українське суспільство найбезпосереднішим чином. ■

¹ ЦДАГО України, ф.57, оп.6, спр.273, арк.11. Поправки Сталіна до тез Косіора та до повного тексту його виступу були опубліковані у журналі «Комуніст України» №4 за 2004 р. Є електронна адреса цього журналу: <http://www.komukr.kpu.net.ua/2004.04/5.htm>.

² Там само.

³ ЦДАГО України, ф.57, оп.6, спр.273, арк.3